

НА ГРЕБЕНІ ЗБІГАЮЧОГО ЧАСУ

«Стрімкості часу маємо до-
рівняти стрімкістю його ви-
користання – черпати, як
із рвучкого, але не вічного
потoku»

(«Про короткочасність
життя» IX)¹

«*O tempora! O mores!*» – чи не найзвучніший
голос, що сягнув наших часів із греко-римської
давнини. Він не загубився у далині не тільки тому,
що належить Ціцеронові, чия латина – зразкова: у
цьому патетичному оклику – часи, в яких усе діється,
і людина, що своїми діями дає тим часам барву – то

---

¹ Римська цифра тут і далі означає номер листа, діалога,
наступна, арабська, у «Листах» – параграф. Прийняті
скорочення: «Моральні листи до Луцілія» – Листи; «Про
короткочасність життя» – Коротк.; «Про щасливе життя» –
Щасл.; «Про спокій душі» – Спок.; «Про дозвілля» – Дозв.;
«Про стійкість мудреця» – Стійк.

світлу, то темну; у добу, в якій випало жити чільному римському стоїку Сенеці, – аж надто темну. Людина – серед людей (*homo inter homines*), отже, в усталених, освячених давниною, стосунках між людьми – звичаях. Були то, у сиву давнину, прості, закорінені у сільський побут норми життя працьовитого, невибагливого люду – «звичаї предків» (*mores maiorum*), неписана наука, яку передавали від покоління й до покоління, як в античних, так і в нас («Малих діток доглядала, / Звичаю навчала»). Та з плином часу, з розвитком міст ті звичаї, коли людина була у гармонії з природою, отже, й зі собою, залишилися в іншому, до якого вже немає вороття, часто ідеалізованому світі.

«Гріх – то відступство від природи, а поламана природа помщується» – голос сучасного теософа, співзвучний з голосом Сенеки, що фактично мислив уже категоріями раннього християнства. Помста, якої зазнала людина, зневаживши природу, – це втрата спокою, отже, щастя; втрата твердого ґрунту під ногами. У виразі «житейськеє море» за часів імператорського Риму – вже майже затирається його метафоричність: один із епітетів Рима – «бурливий», «каламутний» (*turbida Roma*). Вихопитись із тієї круговерті до кращого життя, загалом до життя, ступити на стежку до себе самого, отже, й до інших людей, вказати заблукалому дорогу –

провідний заклик, озвучуваний в усіх філософських творах Сенеки.

Отож не загубився в давнині Ціцеронів оклик, загубилися – звичаї, добрі звичаї. На їхнє місце прийшли закони. Наче будівля без підґрунтя, без засад. Тому такі вони хисткі ті закони, такі непевні й мінливі. Закони, за яких (ще античні зауважили) крадії приватного майна ходять у кайданах, а суспільного – в золоті. Тож і нині, озираючи те дедалі бурхливіше море, не втримуємося від оклику, в якому, однак, уже й не згадуємо звичаїв («Такі часи настали!») – пороки стають звичаями. І саме Сенека, на цьому всі сходяться, був чи не найзавзятішим бичувальником пороків, у яких тонув тодішній Рим; бичувальником, який не щадив і самого себе: «...не вимагай, щоб я дорівняв найкращим, хіба – щоби став кращим од поганих; мені достатньо того, коли я щодня позбуватимусь бодай якоїсь своєї хиби й картатиму себе за свої пороки: я ще не прийшов до здоров'я, хтозна чи взагалі колись прийду» (Щасл., XVII).

Сенека, з його ж таки слів бачимо, – жива людина, а не бездоганний, незворушний мудрець, тож і його твори – не філософські абстракції (хоча всюди подивляємо гнучкість думки), а розлоге полотно, на якому постає життя в усіх можливих його виявах і барвах. Під стилосом вишколеного

стиліста вирізьблюються людські постаті від імператора й до пересічної людини у найрізноманітніших життєвих ситуаціях. Бачимо не лише фізичний образ (чого вартий, скажімо, портрет Калігули в діалозі «Про стійкість мудреця»!), а й внутрішній світ людини: автор «Діалогів», вдаючись до тонкощів психологічного аналізу, провадить нас справжніми лабіринтами душі, зазирає у найпо-таємніше. Та на які б відхилення (сценки з життя, історичні екскурси, філологічні рефлексії тощо) не дозволяв авторові жанр діалогу чи листа, він тут же, йдучи за Сократом, сам повертається, радить іншим повертатися до звичаїв – *ad mores*, тобто до питань, що стосуються безпосередньо морально-етичної філософії.

* * *

Звернення до морально-етичних проблем намітилось у Стародавній Греції задовго до тих часів, коли в Римі особливо популярними стали ідеї стоїчної філософії. Соціально-економічна і політична криза системи рабовласницьких полісів (кінець V – початок IV ст. до н. е.) призвела до ґрунтовної перебудови свідомості людини, її світосприймання. Найчутливішою до змін виявилася, звісно, філософська думка. Проблеми космологічного масштабу,